

Мендибаев Н.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТООЛУУ ЖЕРЛЕРИНДЕГИ ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА
БАШКАРУУНУ УЮШТУРУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Мендибаев Н.

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОРГАНОВ МЕСТНОГО
САМОУПРАВЛЕНИЯ В ГОРНЫХ РАЙОНАХ КЫРГЫЗСТАНА**

N. Mendibaev

**SOME ISSUES IN THE FUNCTIONING OF LOCAL GOVERNMENTS IN THE
MOUNTAINOUS AREAS OF KYRGYZSTAN**

УДК: 316.323

Бул макалада тоолуу жерлерде жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун айрым маселелери болгон кайра жаратуу, өз алдынчалуулукту сактоо жана нуктуруу, ошондой эле калктын бараандуу жашоо турмушун камсыз кылуу сыяктуу бир топ иш чаралары галданып анализделет.

This article discusses some of the issues in the rganization of local governments in the mountainous areas uch as revival, preservation and development of self-rule, as 'ell as provision of pleasant life for the population.

Тоолуу жерлерде жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруу, кайра жаратуу, өз алдынчалуулукту сактоо жана өнүктүрүү, ошондой эле калктын бараандуу жашоо турмушун камсыз кылуу сыяктуу иш чаралар тоолуу жерлерде жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун башкы маселелеринен болуп эсептелет.

Тоолуу жерлерде жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизги принциптерин иштеп чыгууда келечектеги максаттарды эске алуу зарыл. Анткени азыркы учурда утурумдук тапшырмаларды чечүүгө негизги көңүлдү буруу менен гана алектенбей, негизинен башкы аракет калктын жашоосун жакшыртууга багытталышы керек. Албетте мындай аракет келечекте өзүн өзү актайт жана экономикалык жактан жөндүү болуп саналат. Бирок, бүгүнкү күндө аймактардын социалдык экономикалык өнүгүүсүнүн стратегиялык багыттарын иштеп чыкмайынча жана ишке ашырмайынча жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жыйынтыгы натыйжасыз боюнча кала берет. Тилекке каршы, келечек максаттарды иштеп чыгуунун маанисине баары эле маани бере беришпейт. Мындай болгон шарттарда жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ишмердүүлүгүн активдештирүүнүн ар кандай аракеттери чындыгында ишке ашпай калат. Ал эми убактылуу жетишилген ийгиликтер аймактар үчүн келечекте экономикалык жана социалдык жоготуу-дарга алып келши мүмкүн [1].

Бул үчүн эмне кылуу керек? Кандай механизмдер жана ыкмалар жергиликтүү өз алдынча башкарууга реалдуу укуктарды кепилдейт жана жергиликтүү жамааттардын аймактарынын комплекстүү социалдык экономикалык өнүгүүсүн камсыздайт?

Эң алды менен жакынкы жана узак мөөнөттүү келечектеги ишке ашырыла турган стратегиялык

тапшырмаларды чечүүгө негизги көңүл буруу зарыл. Ал үчүн:

- жергиликтүү өз алдынчалуулуктун принциптерин жана жергиликтүү бийликти уюштуруу схемасынын көп түрдүүлүгүн пайдалануу менен аймактык өнүгүүдө өз алдынча башкарууну бекемдөө боюнча шарттарды түзүү;

- көгчүлүк тоолуу жерлерде калктын ишмердүүлүк активдүүлүгүн төмөндөтүүнү шарттаган структуралык, керектөөчүлүк жана башка деформацияларды жоюуда мамлекеттик колдоону күчөтүү;

- колдо болгон өндүрүштүк жана инфраструктуралык потенциалдын андан ары начарлашын алдын алуу, анткени ансыз жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын экономикалык ишмердүүлүгүн активдештирүү мүмкүнчүлүгү чектелип калат;

- финансылык ресурстарды узак мөөнөттүү каржылоону мамлекеттик жөнгө салуу механизмдин өркүндөтүү жана ички инвестицияларды стимулдаштыруу үчүн ыңгайлуу жагдай жаратуу болуп саналат.

Тажрыйба көрсөткөндөй, тоолуу аймактар түздүк аймактарга салыштырмалуу көбүнчө жергиликтүү өз алдынчалуулугу менен айырмаланат. Бирок, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кандайдыр бир иерархиялык системасына кирген аймактар да кездешет. Эреже катары башкаруу органдары түздүктө жайгашкан айыл округу болуп саналат. Мында сөз тоолуу аймактар үчүн атайын аткаруучу чечүүчү органы түзүү жөнүндө болбой жатат. Калыптанып калган административдик аймактык бөлүнүүлөрдүн жана иштеп жаткан жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын автономиясын бекемдөөнүн башка да көптөгөн жолдору бар.

Өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасы көрсөткөндөй, кандайдыр бир иерархиялык уюштурулган системага кирүү мүмкүнчүлүгүн чектеген, ошондой эле мамлекеттин экономикалык жана башка функцияларын дифференциациялоо жолу менен салыштырмалуу өз алдынчалуулукка жетишүү узак процесс болуп саналат жана ал эки деңгээлде ишке ашырылат: биринчиден мамлекеттик эмес көрсөтмөлүү бийлик катары жергиликтүү өз алдынчалуулук принцибинде аракеттенген өз алдынча башкаруу органы менен мамлекеттик бийлик органынын ортосунда ишке ашырылат; экинчиден иерархиялык белги боюнча уюштурулган ар кандай

аймактык деңгээлдеги мамлекеттик бийлик структураларынын ортосунда ишке ашырылат.

Тоолуу аймактарда коомдук өз алдынча башкарууну бара-бара бекемдөөнүн үстүнөн иштөө керек. Ага жергиликтүү маанидеги эле эмес, башка тармактагы жеке демилгелерди өздөрүнүн жоопкерчилиги менен чечип жана ишке ашырууда жарандардын өздөрү жашаган жери боюнча өзүн өзү уюштуруусунун жогорку тепкичине жетишүү менен барууга болот. Бул үчүн адамдардын тиешелүү уюмдашуусу, алардын ар кандай маселелерди өздөрү чечүүсү үчүн адамдардын өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүн мобилизациялоо керек.

Эл аралык практикада мындай уюм адамдардын социалдык мобилизациясы деп аталат жана бул жакын уюмдашкан жамааттын өнүгүүсү үчүн бирдей кызыкчылыгы бар адамдардын биргелешкен иши деп түшүнүлөт. Бул процессте эң башкы талап болуп адамдардын жалпы жана көп максаттуу жамааттык уюмга (ЖУ) биригиши эсептелет [2].

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу кандай формада ишке ашырылбасын анын иш аракетинин бир бөлүгү уюмдун төмөнкү деңгээлдеги өнүгүүсүнө, экономикалык өнүгүү үчүн капиталдын жумшальшына багытталышы керек. Муну менен бирге тоолуу райондордун жашоочулары өздөрүнүн материалдык, уюштуруучулук жана башка потенциалын түздөн түз өздөрүн өздөрү уюштуруусун жогорулата алышат жана өздөрүнүн тажрыйбасын байыта алышат. Социалдык мобилизациянын башкы максаты болуп өз алдынча башкаруунун аймактык органдарынын өнүгүүсү менен автономдуу өз алдынча башкаруу мекемеси эсептелет.

Коомдук өз алдынча башкаруу органдарынын башкы тапшырмаларынын бири болуп алардын рыноктук секторго кириши жана жергиликтүү жамааттардын мүчөлөрүнүн приоритеттүү талаптарын канааттандыруу жана андан ары иштөө үчүн ишенимдүү база түзүү максатында башка өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдар менен байланыш түзүүсү саналат.

Көпчүлүк тоолуу аймактарда калктын өз алдынча жайгашышы, бири биринен алыс жайгашышы, калктын турмушунун салыштырмалуу начар болушу жана башка себептер өндүрүштүк иш аракетти колдоо же кайра профилдештирүү үчүн инвестицияга жогорку талаптын болушун объективдүү шарттайт, ошондой эле адамдардын жашоо турмушун камсыздоо же жакшыртуу үчүн инвестиция талап кылынат жана мында тез жыйынтыкка келишүүгө али кепилдик болбойт. Рынок шарттарында бул жеке капиталдын тартылышын кыйындатат. Биздин мамлекеттин азыркы учурда инвестициялоо үчүн жетишээрлик финансылык базасы жок. Андыктан кыска мөөнөттө бардык тоолуу аймактарда инвестициялык иш аракетти маанилүү жакшыртууну камсыздоого, ошондой эле жеке капиталдын активдүү келишин стимулдаштырууга мүмкүн эмес. Мындан тышкары бул аймактарда калыптанган абалды тыкыр анализдөө керек. Рынок шарттарындагы калктын жашоо турмушунун өзгөчөлүктөрүн жана дыйкан (фермердик)

чарбалардын иштешин анализдеп, алардын ичинен өзүн иш аракетин кайра уюштура албаган бир катар олуттуу, бирок жергиликтүү өз алдынча башкарууга өтүүгө байланышпаган себептерин табуу керек. Мунун негизинде аларга борборлоштурулган финансылык ресурстарды биринчи кезекте берүү менен өндүрүштү же жашоо аракетинин түрлөрүн мамлекеттин тандалма колдоосу боюнча чечим кабыл алынып жардам берилиши мүмкүн [2].

Калыптанган регионалдык тармактык адистештирүүнүн чектеринде тоолуу аймактардын социалдык экономикалык өнүгүүсүн андан ары мамлекеттик колдоо жалпы максатка ылайык экендиги жөнүндөгү фактор чоң мааниге ээ. Мунун жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштурууга түздөн түз тиешеси бар, анткени анын органы жаңы шарттарда социалдык, экологиялык, өндүрүштүк жана демографиялык, миграциялык процесстерди анализдөөсү зарыл. Социалдык экономикалык абалы өтө начар болгон аймактарды толук же айрым тандап жана аларга карата ар кандай мамлекеттик колдоо көрсөтүү керек. Бул аймактык колдоонун приоритеттерин жүргүзүүнүн борбордук финансылык ресурстарды бөлүштүрүүнүн этаптарын, кайра өндүрүү процесстерин жөнгө салуунун чараларын дифференциациялоону карайт. Албетте, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аткаруучу милдеттерди өз алдынча аныктоо керек.

Тоолуу аймактардын климаттык шарттарынын татаалдыгын жана жумуштун масштабынын көп түрдүүлүгүн эске алуу менен аларды ар тараптан колдоо зарыл. Биринчи кезекте жетишээрлик эмгек ресурстары бар, өндүрүштүк ишмердүүлүктүн салыштырмалуу жагымдуу атмосферасы сакталган жана калктын жашоо турмушу камсыздалган аймактарга көрсөтүлүүсү зарыл. Эгерде, калк жетишээрлик стабилдүү болсо, социалдык чөйрөгө колдоо көрсөтүү жакшы жыйынтык берет.

Бүгүнкү күндө бардык эле -тоолуу аймактарга талап кылынган көлөмдөгү финансылык каражаттарды камсыз кылуу мүмкүн эмес. Муну калктын жашоо турмушунун эң маанилүү тармагын колдоо максатында жүргүзүү керек. Ошондуктан жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын тапшырмасына биринчи кезекте эң керектүү объективдүү талаптарды аныктоо кирет.

Өз алдынча башкаруу мамлекеттик аймактык башкаруу системасына паралелдүү бийлик системасы болуп саналат жана анын калыптануусу эки тараптуу аракеттин натыйжасы болуп эсептелет: жогорудан өз алдынча башкарууну мыйзамдык колдоонун негизиндеги ошондой эле жашоонун айрым бөлүгүн мамлекеттик жөнгө салуунун негизиндеги аракеттин натыйжасы; төмөндөн жашоочулардын жарандык активдүүлүгүнүн жана алардын" өздөрүнүн конституциялык укугунун таанып билүүсүнүн негизиндеги аракеттин натыйжасы. Мына ушундай жогорудан жана төмөндөн айкалышкан иш аракеттин натыйжасы гана тоолуу аймактардагы калктын эмгекти уюштуруудагы эффективдүүлүгүн арттырат.

Биздин оюбузча тоолуу аймактар үчүн төмөнкү тармактарда мамлекеттик жөнгө салуунун жана эркин базар механизминин айкалышы максаттуу болот:

Мамлекеттик буюртманы калыптандыруу тармагында. Тоолуу аймактар үчүн жашоону камсыз кылуунун бир катар жагдайынан алганда (мисалы, мектептерге мугалимдерди, саламаттык сактоо пункттарына дарыгерлерди, зарыл болгон азык түлүк жана азык түлүк эмес товарларды камсыз кылуу ж.б.) мамлекеттик буюртма бекитилиши керек. Мындай буюртманы алган мекемелер аны жөнгө салынуучу баалар менен ишке ашырылышы керек, ал эми мамлекет баалардагы болгон айырманы бюджеттик каражат менен камсыздоону, мамлекеттик колдоонун башка түрлөрүн көрсөтүүнү кепилдөөсү зарыл.

Салык тармагында. Ишкердүүлүк жана экономикалык иш аракеттин акыркы натыйжасын жандандыруу жана жогорулатуу үчүн төмөнкүлөр каралышы керек:

- тоолуу аймактарда түзүлгөн жана жалпы мамлекеттик айрыкча регионалдык муктаждыкты канааттандыруучу продукцияны чыгарышкан ишканаларга биринчи жылы салыктан жеңилдик берүү;

- тоолуу аймактарда жайгашкан башка ишканалардан бүтпөй калган курулуштарды сатып алып жана социалдык маанилүү продукция чыгарган ишканаланы толук кубаттуулукта ишке түшүрүү жана андан киреше алгандарга салыктан жеңилдик берүү;

- бул учурда мындай ишканаланы чыгымдалган каражатка төлөмдөн толук бошотуу же ишке түшкөндөн кийинки эки жыл ичинде киреше салыктан бошотуу керек;

- инвестиция аркылуу ачылган жана жумушчу орун түзгөн ишканаланы үч жылга чейин жергиликтүү бюджетке салыктан бошотуу;

- республикалык бюджеттик колдоо тармагында тоолуу райондорго жана аймактарга азыр жашоого зарыл болгон объектилерди инвестициялоодо белгилүү бюджеттик колдоолор көрсөтүлүүсү керек. Бирок алар социалдык экономикалык объектилердин приоритетүүлүгү боюнча дифференциацияланып жана конкреттештирилген эмес. Ушуга байланыштуу тоолуу райондордогу калкты түз инвестициялоону бюджеттик колдоодо тандап каражат камсыздоого өтүү зарыл.

Максаттуу жардамдан сырткары республикалык бюджет төмөнкүлөрдү камсыздоосу керек:

- рыноктук критерийлердин көз карашынан алганда пайдалуу болбогон, бирок тоолуу аймактардын экономикасынын иштеши үчүн зарыл болгон тармактардын жана өндүрүштөрдүн, айрыкча калктын жашоосу үчүн зарыл болгон тармактардын өнүгүүсүнүн минималдуу деңгээлин;

- келечекте инвестициялардын келиши үчүн импульс берүүчү тармактардын өнүгүүсүн (чакан энергетика, чийки затты иштетүү, жол куруу) ж.б. иш чараларды камсыздоо керек;

Жергиликтүү бюджеттик колдоо тармагында. Негизинен жергиликтүү бюджеттик колдоо жергиликтүү социалдык жана өндүрүштүк инфраструк-

тураны колдоого, калктын жашоо тиричилигин камсыздоочу жана калкты эмгек менен камсыздоочу тармактардын иштешине жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталышы зарыл;

- инвестицияларды тартуу, кредит берүүнү жөн-гө салуу жана жеке менчикти бекемдөө боюнча иш аракеттерди өнүктүрүү үчүн стимулдарды жаратуу тармагында иш аракеттерди жандандыруу зарыл.

Бүгүнкү күндө тоолуу аймактар үчүн негизинен инвестицияларды айрыкча чет элдик капиталды тартуу үчүн жагымдуу жагдай жок. Албетте, бул түшүнүктүү, анткени чет элдик капиталды тартуу каржылануучу чөйрө жагымдуу гана болбостон, тиешелүү жыйынтык берсе гана барышы мүмкүн. Белгилүү себептерден улам негизинен тоолуу аймактарда мындай өзгөчөлүктөр жок. Бирок, бул эки учурда ишке ашышы мүмкүн: биринчиден, жеңилдиктерди берүүнү кайра бөлүштүрүү, капитал жолу менен, айрыкча кандайдыр бир улуттук мүмкүнчүлүк жаралганда; экинчиден, инвестицияны тартуунун экономикалык негизделген учуру жаралганда, маселен адаттагыдан башкача (традициялуу эмес) эс алууну каалаган туристтер үчүн (мергенчилик кылуу, альпинизм, бийик тоолуу көлдөрдө эс алуу ж.б.) иш чараларын ишке ашырганда мүмкүн [3].

Мамлекеттик банктар жана ар түрдүү фонддор тарабынан кредиттөө тармагы боюнча да тиешелүү чараларды көрүүсү абзел. Эгерде банктар же фонддор (пенсиялык, камсыздандыруу фондулары ж.б.) тоолуу аймактарга узак мөөнөткө каражат бөлсө, анда алар үчүн (жайгашкан жерине карабастан) жеңилдиктер каралышы керек.

Тоолуу аймактарда мамлекеттик же акционердик менчик түрлөрүн түзүүгө жана бекемдөөгө көңүл буруу зарыл. Азыркы учурда көпчүлүк жашыл аймактар, токойлор, табигый жайлоолор ж.б. жер аянттары мурункудай эле мамлекеттик менчикте. Ошол эле учурда алардын бир бөлүгүн жеке менчикке берүү, аны үчүн мамлекеттик жөнгө салуунун таасирдүү механизм иштеп чыгуу керек.

Жогорудагы айтылган ой пикирлерди эске алуу менен бирге тоолуу жерлерде өз алдынча башкарууну уюштурууда төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарса болот:

- биринчиден, тоолуу аймактар үчүн мамлекеттик колдоонун өзгөчө режимин түзүү, анткени экономикалык абалды жалпы жакшыртууда, калктын жашоо тиричилиги үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдө маанилүү шарт болуп саналат;

- экинчиден, ар түрдүү деңгээлде бюджеттик каражаттын катуу жетишсиздиги, төлөм кризиси, инфляция жана коомдогу социалдык оор абал учурунда тоолуу райондорго жана тоолуу аймактарга ресспубликалык каржы бөлүүдө коммерциялык максатка жетишүүгө багытталышы керек эмес; Кайра бөлүштүрүү финансылык процесстерин чектеп, тандап финансылуу принциби боюнча тоолуу аймактарга баруу кыйынчылык деңгээлин эске" алып, ошондой эле алардын түрдүү иш аракет чөйрөсүндөгү комплекстүү иш чараларды жүргүзүүдөгү даярдыгын эске алуу менен ал жерлерде

алдын ала регионалдык тармактык приоритеттерди олуттуу аныктоо аркылуу гана финансылык каржы бөлүү зарыл;

- үчүнчүдөн, мамлекеттин тоолуу аймактарында экономикалык иш аракетти жөнгө салуу чаралары жашоо тиричиликти стимулдаштырууга гана эмес, керек болгон учурда калктын тоолуу аймактарда иштеп калуусуна гана эмес ошондой эле ал аймактарга калктын келүүсүнө да багытталышы керек. Бул биринчи кезекте ар кандай деңгээлдеги бюджеттик финансылуу механизмдин түп тамырынан бери жакшырышына алып барат;

- төртүнчүдөн, бардык деңгээлде финансылуунун альтернативдүү булактарын пайдаланууну активдүү колдоп жана стимулдаштыруу керек жана аны тиешелүү деңгээлде көзөмөлдөө зарыл.

- бешинчиден, калктын экономикалык иш аракетинин жанданышы көбүнесе рыноктук инфраструктура институттарынын абалына жараша болот. Алардын тоолуу аймактарда өнүгүүсүн мамлекет тарабынан колдоого алынышы анын жөнгө салуу

функциясынын натыйжасын жогорулатат, ошондой эле тоолуу аймактарда өзүн өзү өнүктүрүү процесс-теринде жергиликтүү өз алдынча башкаруунун сапаттуу жаңы системасынын калыптанышынын маанилүү шарты да болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Койчуев Т., Гусев К., Иванов Е. Будущее экономики и освоение гор. Реформа, 2001, №2, с11
2. Кыргыз Республикасы: Жаңы келечектер. Кыргыз Республикасын 2010 жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизи. Б., 2001. с 92,189
3. Закон КР "О местном самоуправлении". Б. 15.07.2011. гл 3.ст 18.
4. Карашев А.А.,Тарбинский О.С. Местное самоуправление в Кыргызстане в переходный период. Бишкек. 1999
5. Нац.стат.ком КР. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2006 - 2010. Б. 2011.
6. Нац.стат.ком. КР. Социальные тенденции КР. Выпуск 6. Бишкек. 2010.

Рецензент: д.филос.н., профессор Орозалиев Э.С.